

KÉT EURÓPA

Granasztói György

Visszatérő tapasztalat a diplomáciában, hogy egy erősen vitatott kérdésben a szemben ülő felek egyaránt tapasztaltak és intelligensek, szakmaiságuk is megkérdőjelezhetetlen. Miért áll akkor elő, hogy az álláspontok nem közelítenek egymáshoz, miközben a résztvevők jól értik a közös nyelvet, többnyire az angolt, szabatosan és jó szókinccsel fejezik ki magukat? Mert más politikai eszmények nyelvét beszélik, amelyek között kevés az átjárás. Mintha két különböző világból érkeztek volna. Ilyen megoldatlan vita napjainkban a migráció körüli, ilyen volt több vonatkozásban az is, amely az új magyar alkotmány, az Alaptörvény heves külföldi bírálataival kapcsolatban zajlott. Az a benyomás, hogy két Európa néz szembe egymással. És ez több, súlyosabb, más, mint a politikai ellentét. Mindkét most felhozott esetben előfordul, hogy baloldaliak, konzervatívok bírálják egymást, és kölcsönösen értetlenséggel vádolják a szemben álló felet.

Kulturális vagy ideológiai különbségeket szokás ilyenkor keresni a jelenség mögött, holott elképzelhető az ellenkező irány is: nem a múlt, a hagyomány, a kultúra felől kell megérteni a politika furcsaságait, hanem fordítva. A jelen politikuma, az ellentétek szövevénye nyit lehetőséget a történeti folyamatok jobb megértése felé. Ami akár módosíthatja, új megvilágításba is helyezheti mindazt, amit eddig gondoltunk a múlttól. A most következő néhány oldalon kísérlet következik. A most időszakának múltbeli távlatait érzékeltetve talán felvillan valami abból, hogy mi képezheti a politikai jelen két Európáját.

Néhány hónapja, a görög komphajók sztrájkja idején több napig minimálisra csökkent a Törökországból érkező és a Balkánon át Németországba törekvő menekültek száma. Ami jól szemléltette számunkra, itt Magyarországon, hogy mit kellene tenni. Tartósan le kell állítani a kompokat. Ezzel szemben a sztrájk gyorsan befejeződött, a hatalmas kompok közlekednek, és ontják az Európa belseje felé igyekvőket, mert a görögök továbbra is járatják a hajóikat. A görög, ellentétben velünk, hajós nép.

A két Európa manapság jól kitapintható ellentéte sűrűsödik ebben a mozzanatban, és ez magyarázatot igényel. Napjaink Európájának

duális jellegét újszerű módon magyarázza egy elmélet, amely annak idején a földrajzi és történeti sajátosságokra alapozta okfejtését. Charles Whiting Fox 1972-ben adta ki könyvét, amelynek a címe *History in Geographic Perspective*. Fox Princetonban, majd a Cornell Egyetemen tanított, de még Amerikában sem aratott nagyobb sikert. Éppen most azonban magyarázó ereje szembetűnően hatásos, jóllehet egyes értelmezéseivel nem lehet egyetérteni.

Az itt következő fejtegetések előtt el kell azonban még oszlatni a földrajzi determinizmus vádját, mert hasonló helyzetben, régi beidegződések miatt az hamar előkerül. A lényeg: nem szabad összekeverni az ember által teremtett környezetet a földrajzi feltételekkel. Ez a magja a múlt determinista felfogásának. Egyrészt az ember és az általa teremtett környezet nem azonos egymással, igaz, nem is független egymástól. Másrészt az ember, környezetének alakítása során földrajzi mozzanatokot környezetté alakít ugyan, ám a földrajzi feltételek mégis alapvetően meghatározzák, hogy milyen környezet jön létre. Izlandon nem lehet jó bort termesztetni. A legtömörebben ezt Hegel híres megállapítása fejezi ki. A földrajzi determinizmus éles kritikájaként azt mondta, hogy ahol a földrajz egykor görögöket produkált (vagyis az antik civilizációt), ott ő most csak törököket lát.

Fox elméletének lényege az, hogy létezik összefüggés a földrajzi körülmények és egy adott társadalom politikai típusa között. Ez különösen nyilvánvaló ott, ahol nagy szerepet játszik a vízi úton, tengeren vagy folyón zajló, széles értelemben vett kommunikáció. Angliában például alig van olyan hely, amely húsz kilométernél nagyobb távolságra lenne a tengertől, vagy a tengerhez vezető vízi úttól. Mindez az emberek túlnyomó részét olyan tevékenységre készítette, amely ebben a sajátos kommunikációban való részvételt jelentette. Fox ellenpéldaként Franciaország belső részeit hozza fel, de ennél is jobb példa a miénk. Az európai kontinensen éppen Magyarország, továbbá Szlovákia, Csehország, Kis-Lengyelország, valamint Ausztria, Bajorország esik a legtávolabb a tengerpartoktól, és a forgalomban csekély szerepet játszik a Duna mint vízi út.

A földrajzi sajátosság lényege az, hogy az ókortól kezdve jelentős különbségek jellemzik a vízi úton – hajózáson, távolsági kereskedelem, kommunikáción – nyugvó társadalmakat a szárazföldin alapulóktól, amelyekben a rurális társadalom és az ehhez kötődő piaci, azaz kis távolságon bonyolódó kereskedelem van túlsúlyban. Itt a politikai központoktól és az általuk ellenőrzött erőforrásoktól függő adminisztráció kultúrája a jellemző. Fox felvetéséből adódott a következtetés, hogy a vízparti országok alkotórészeiben liberális mozgalmak bontakoztak ki, míg a beljebb eső országokban a szárazföldi részeket másfajta, államalakulatokban létrejött koncentrációk jellemezték.

Néhány magyarázat feltétlenül szükséges ehhez a leegyszerűsítő összegzéshez. Valóban, az utazás, a szállítás körülményeit döntően befolyásolja, hogy szárazföldön vagy vízen történik, mert vízen sokkal nagyobb mennyiséget lehet gyorsan továbbvinni. A forgalomba kapcsolódó városok hálózatot alkottak, amely kereskedő társadalomban szervezte a csomópontjait, az áruk és az információk a csomópontokban cserélődtek ki, és jelentős területi munkamegosztás jött létre. Csomópontok, városok a belső, szárazföldi területeken is voltak, de ezek szükségleteik zömét környezetükből, kis távolságról szerezték be. A másik csoportba tartozó, többé-kevésbé önálló, piaci kereskedelmet folytató városok körkörös rendszerbe illeszkedtek, a vonzáskörzetek alá- és fölérendeltségi kapcsolatban álltak a kisebb vagy nagyobb hatalmi-gazdasági gócpontokkal. Két jól elkülöníthető rendszert lehet tehát megkülönböztetni, amelyeket nem a városok jellege, hanem a távolsági kereskedelem és a piaci jellegű árucseré közötti lényegi eltérés különböztet meg. A 18-19. századi átmenet előtt kifejezetten tiszta formái figyelhetők meg a kereskedelmen alapuló társadalmaknak, az Égei-tengertől a földközi-tengeri hálózaton át a Hanza városokig, a Németalföldig és Angliáig.

A távolsági kereskedelem hálózataiba tartozó városok közös érdekeiket tárgyalásokkal és konszenzussal, politikai eszközökkel határozták meg. A kölcsönös függést nehéz volt katonai hegemóniával fenntartani. Hamis az az illúzió, hogy ezek a demokrácia bölcsői, minthogy lényegében oligarchák kormányozták őket, amelyek pénzzel, befolyással oldották meg a problémáikat. Az igen jelentős társadalmi különbségeket, a mély megosztottságot természetesnek tekintették, és nem törődtek vele. A rurális világ paraszti közösségei ellenben egy katonailag szerveződő rendszer részeit alkották, amelyekben az engedelmesség és a fegyelem volt az elsődleges a konszenzussal szemben, katonai és hivatali hierarchiák, később egységesítő bürokratikus szervezet jellemezte őket. Az országok, birodalmak körkörös területi szerveződése ellenkezőleg, azok mindig óvták saját függetlenségüket, eltérő identitásukat, legfeljebb alkalmilag képeztek hálózatokat. A társadalom túlnyomó többségét alkotó paraszti népességben viszonylag kis különbségek voltak az emberek között.

A kétféle rendszer egymástól többé-kevésbé függetlenül, párhuzamosan működött, természetesen számtalan ponton és módon kapcsolódtak, olykor konfliktusba is kerültek, ám lényegük annyira más volt, hogy a hagyományos történetírást ez a dichotómia nem érdekelte különösebben. A firenzei Medici bank krónikus pénzbősége és a francia királyok krónikus pénzhiánya, a kettő találkozása csak a hetvenes években vezetett ahhoz a kérdéshez, hogy miért volt az egyik, miért

a másik. Hogy korábban maga a reneszánsz egész művészete nem a kereskedők, bankárok egyébként elkölthetetlen pénzének köszönhető-e a létét? Az angol forradalom idején fordult elő először, hogy az új, hálózatosan szerveződő kereskedő társadalom tagjai, a leendő kapitalizmus előfutárai küzdöttek a régi kontinentális jellegű, adminisztratív monarchiával. Hasonló küzdelem zajlott később Észak-Amerikában és Európában is, a tét mindenütt az volt, hogyan nyer teret az egyik, hogyan őrzi meg pozícióit a másik.

Az átmenet óta (ezt szokás „ipari forradalomnak” nevezni) a piaci viszonyok, a szállítás és a kommunikáció teljes átalakulása, a modern társadalmak folyamatos átrendeződése, technológiai, banki-pénzügyi, kommunikációs és más forradalmi látszólag idejétmúlttá tették a Fox-féle *commerce* és *trade* közti különbségre alapozott történeti-földrajzi fejtegetést. Valójában a különbségek nem tűntek el, hanem erősen összefonódva léteznek, az eltérő gondolkodásmódok a körülmények teljes átalakulása dacára tovább élnek. Nem kell régebbi példákra hivatkozni, 1945 után is bekövetkezett néhány olyan jelentős politikai fordulat, amely azt mutatja, ez a mély különbség igenis létezik, működik a mélyben, és erősebben formálja a gondolkodás antinómiáit, mint azt fel lehetne tételezni.

Még egyszer hangsúlyozni kell, hogy miközben mindnyájan tapasztaljuk, ez a kettősség napjainkban összefonódva jelenik meg előttünk, sőt a globalizáció kifejezéssel számos szempontja közvetlenül is megjelenik a közbeszédben, az együttélés a történelemben mindig jelen volt, igaz, jóval csekélyebb mértékben. Magyarországot is behálózták a távolsági kereskedelem útvonalai, városaink a korai középkor óta részei voltak a nemzetközi hálózatoknak. De az sem vonható kétségbe, hogy Szent István óta az ország társadalmi területi hierarchiákat alkotó központokba szerveződött, hogy később, az új és legújabb kori folyamatokban – egy újfajta adminisztratív monarchia keretei között, sőt azzal szemben – a nemesi öntudatból kibontakozott nemzeti érzés sajátos, magyar módra fogta egybe a társadalmat. Az identitás megélését legfőképpen a nemzeti érzés, a közös kultúra, a területileg szerveződött államiság és a magyarok által használt terület kiterjedésének tudata tette lehetővé, függetlenül az állam és az állam által elfoglalt terület olykor durva változásaitól.

Nálunk a paraszti társadalom adta a nép magját, a paraszti család-háztartások gondolkodásmódja tette magáévá, alakította és adta tovább a nemzetről alkotott elképzeléseket, amelyekben a tekintély komoly szerepet játszott. Ez a gondolkodásmód találkozott azután, majd került szimbiózisba a modern kapitalizmussal. Mindamellett az átalakuló, modernizálódó állam politikája végig területelvű maradt, így volt ez még a kommunista időkben is.

Európa társadalmi kettőssége természetes, függetlenül attól, hogy ez hogyan érződik a gyakorlatban, milyen mértékű és milyen következményekkel jár konfliktusok idején. Még egy utolsó, régebbi példa: Bordeaux városa az atlanti kereskedelem egyik láncszeme volt, társadalmát az ehhez a hálózathoz való tartozás alakította. Ám a francia király hadserege már a százéves háború végétől újra és újra elfoglalta. Később, a város szívében külön erőd is jelezte a francia monarchia jelenlétét, a *Château Trompette*, amelynek tornyából minden éjjel felharsant a trombita, jelezve az uralkodó hadseregének jelenlétét. Ami nem változtatott azon, hogy az atlanti térségben Bordeaux rabszolgákkal kereskedett, cukrot hozott be és a konyakját árulta, fel a Baltikumig. A kétféle világ szoros kapcsolatára nem a versengés, hanem ellenkezőleg, az egymásrautaltság volt a jellemző.

Számtalan esetet lehetne idézni, amikor a mostanáig taglalt kettőség jól megmutatkozott. S amely, ez a fejtegetésünk lényege, a mai kettőségben, a két *Európa-problémában* is megjelenik. 1945 után ilyen volt mindjárt az Észak-atlanti Szövetség létrejötte, mert ez nagyjából a régi atlanti kereskedelem földrajzi kiterjedésének felel meg. Az Európai Unió születése is tanulságos ebből a szempontból.

Az eredeti hat tagállam a rajnai Európát jelenti. Azt, amelynek tengelyét a Rajna-vidék és Észak-Olaszország alkotta. Ez volt a távolsági kereskedelem fő útvonala a Karoling Birodalom óta. Az alapító atyák is innen származtak, a kivétel Jean Monnet, aki a Bordeaux-hoz közeli Cognacból származó üzletember volt, és családi örökségként éppenséggel konyakkal is kereskedett, az imént látott Bordeaux-n keresztül. A Schuman-tervtől (1950) a Római Szerződésig (1957) létrejött az egyesült Európa kereskedelmi-gazdasági kapcsolatokra épített magja. Bizonyos értelemben az alapok lerakása megtörtént: a javak és a személyek szabad mozgásától a közös piacig, a béke megőrzését szolgáló föderatív, azaz nemzetek feletti Európa szervezetének megalkotásáig. Ez a hálózatos szerveződés Európája, amely nem véletlenül jött létre éppen a legrégebb európai *commerce* társadalom régiójában.

A másik Európa látványos felbukkanása de Gaulle-hoz köthető a hatvanas években. A brit csatlakozással szembeni vétója (1963) világos politikai megfontolások gondolatsorába illeszkedett, és sokkolta a világot. Dante, Goethe, Chateaubriand az európai kultúra részei – mondta de Gaulle 1962-ben, nagy nyilvánosság előtt – abban a mértékben, ahogy elsősorban itáliai, német vagy francia illetőségűek. „Nemigen szolgálták volna Európát, ha hontalanok lettek volna, és ha valamilyen egységes eszperantó vagy volapük nyelven gondolkoztak, írtak volna” – tette hozzá. E híres „volapük” sajtóértekezletén de Gaulle tömören

összegezte, amit másutt úgy fejezett ki, hogy csak az államok Európája létezhet. A kontinentális, területelvű Európa hangja volt ez, a britek elleni vétó a másik Európa vezető hatalmának szólt. De Gaulle politikai szerepének megszűntével az volt az általános vélemény, hogy új fejezet nyílhat az európai építkezésben, mert eltűnt vele a világ, amelyet ő jelenített meg. Franciaországban ezután a hetvenes évek óta jellemző, hogy a jobboldali „mainstream” pártok liberálisok.

Időt rabló lenne belebocsátkozni abba, hogy hol kezdődnek és hol végződnek a fejezetek ebben a történetben. Am a jelen társadalmi és politikai feszültségei, hullámvásai mögött a hálózatosan, illetve a területi alapon szerveződő Európa dualizmusa húzódik. Ez a jelen tehát nem független a korszakokon átívelő történeti szabályszerűségektől és a megmásíthatatlan földrajzi körülményektől. Ezért is lehet kijelenteni, hogy a föderatív vagy konföderatív Európáról szóló, régóta tartó vita nem oldódhat meg az egyik, vagy a másik tábor győzelmével.

A jelenből a múlt felé visszatekintve megfigyelhető, hogy a két eltérő hagyomány lényeges eltérésekkel jellemezhető gondolkodásmódokat támaszt alá a politikában, és közkeletű politikai terminológiát használva, akár liberális vagy nemzeti, konzervatív felfogásokat is megalapozhatnak. De a lényeg nem itt van. Mostanában különösen jól érzékelhető, hogy válságos időszakokban éppen nem az ideológiák, a politikai felfogások, hanem a realitások, bennük a múlt és a földrajzi környezet hatása motiválja a politikai cselekvést.

Most azt látni, hogy országok növekvő csoportja – a dunai térségből éppenséggel valamennyi – szembeszegül a központi akarattal, amely korábban a nagy tömegben mozgó vándorlók beengedését szorgalmazta, és amely most ennek a tömegnek az országok közti szétosztását szándékozik megvalósítani.

A látszattal ellentétben nincs központ. A központinak tartott koncepcióban annak a kultúrának az örökségét találjuk, amely a 17–18. század óta az egyénre individualista módon tekint. Ez az egyén úgy mond a globális társadalomban él. A globális társadalom mindenkéltől piac, és civil társadalom, amelyben a kapcsolatok szerződés jellegűek. A globális társadalom állama olyan jogállam, amely elsősorban az áruk szabad mozgását és a szerződések betartását biztosítja. További szabályozásra nem vállalkozik.

Az egyénre mint közösségi lényre tekintő felfogás ezzel szemben a nemzet egyben tartását hiszi lényegesnek, ebben látja fontosnak az állam szerepét. Szerinte különösen jelentős a társadalom által elfoglalt, kitöltött terület védelme, amit jól jelez az új keletű migrációval kapcsolatos nagy feszültség. A nemzetállami felfogás azért ellenséges a globális társadalom felfogásával, mert az közömbös a társadalmi

szakadás problémájával szemben, nem foglal állást a társadalom töredezettségével, a kommunitarizmus veszélyeivel szemben, és növekvő vagyoni-jóléti, valamint kulturális különbségeket gerjeszt.

A menekültválság kapcsán fellángolt legújabb vita még nem dőlt el. Felvetődik, erős-e annyira a válság, hogy a globális világ és a nemzeti szuverenitás eszméinek különbözősége kettős Európa helyett két Európát konstruál majd egy mindjobban szélesedő politikai és érdekkonfliktusban.

Innen nézve a határok fizikai védelme egy területelvű, nemzetállami gondolkodás természetes válasza volt, amelynek a helyességét egyébként egyre több ország ismeri fel. Természetes az is, hogy Magyarországon nincs komoly ellenzéke ennek a politikának. Ezen a ponton azonban rá kell mutatni, hogy a szemben álló érvek nincsenek azonos súlycsoportban, mert az Orbán Viktort bírálók ideológiai jellegű számonkéréseket fogalmaznak meg ellene, miközben ő egy földrajzi-történeti megfontolás alapján hozta meg politikai döntését a határ védelméről. A Falkland-szigeteki háború története (1982) arra emlékeztet, a másik Európa életében is eljöhét a válság olyan pillanata, amikor egy új Margaret Thatcher hasonló mérlegelés alapján fog sorsdöntő lépést tenni.

A szögesdrótos határok ma még egy közös Európát védenek. A múlt tapasztalatai és a földrajzi adottságok ismerete a kritikai gondolkodást segítik. Egyrészt távlatba helyezik a mai válságokra adott heves válaszokat, higgadtabbá tesznek, másrészt megértetik, hogy a helyes politikai döntés sokkal inkább a történeti adottságok és a földrajzi körülmények mérlegelésén, mint az ideológiai premisszák hajtogatásán alapszik.

2016. május 17.